

Науковий вісник Чернівецького університету імені
Юрія Федьковича: Історія. – № 2. – 2023. – С. 14–28
History Journal of Yuriy Fedkovych Chernivtsi National
University. – № 2. – 2023. – pp. 14–28
DOI <https://doi.org/10.31861/hj2023.58.14-28>
hj.chnu.edu.ua

УДК 94(477)«17»

© Юрген Гейде* (Лейпциг)
© Галина Яценюк** (Чернівці)

ПОЛЬСЬКО-ОСМАНСЬКА ВІЙНА У ВІРМЕНСЬКІЙ ПЕРСПЕКТИВІ. ВІРМЕНСЬКА ХРОНІКА КАМ'ЯНЦЯ ТА ХОТИНСЬКА БИТВА 1621 РОКУ

У пропонованій статті висвітлено особливості Хотинської воєнної кампанії 1621 р. на основі Кам'янецької вірменської хроніки, написаної вірмено-кипчацькою мовою Агопом і Аксентом. Хроніка є важливим джерелом у вивченні подій, які пов'язані з війною між армією Речі Посполитої та Османською імперією. В статті особлива увага зосереджена на з'ясуванні важливості Кам'янецької вірменської хроніки – як історичного джерела. З'ясовано дати написання хроніки, місце її зберігання та колектив авторів. Також у статті виокремлено роль та значення основних дійових осіб згідно з хронікою: поляків, козаків, німців, турків, татар. Розкрито роль вірменського населення напередодні та під час Хотинської битви. Важливим аспектом є висвітлення ролі авторів хроніки в подіях, які вони описують.

Ключові слова: Хотинська битва, Кам'янецька вірменська хроніка, вірменське населення, козаки, татари, турки, поляки.

Jürgen Heyde (Leipzig)
Halyna Yatseniuk (Chernivtsi)

THE POLISH-OTTOMAN WAR IN ARMENIAN PERSPECTIVE. THE ARMENIAN CHRONICLE OF KAMIANETS AND THE BATTLE OF KHOTYN IN 1621

Abstract. The Battle of Khotyn, which took place in 1621, as one of the most important stages of the war between the Ottoman Empire and the Polish-Lithuanian Commonwealth, is well documented by the correspondence and memoirs of the Polish military (Jakub Sobieski, Stanisław Lubomirski) and an anonymous report of a German mercenary. As direct participants in the military events, they, on the one hand, had first-hand information, but, on the other hand, their reports often reflected their personal attitude to the participants of the Battle of Khotyn, so very often in their memories there are exaggerations and inaccuracies in the dates of the active phase of the battle and human losses. For a more objective coverage of this event, in addition to the diaries of the Polish nobility and military who took part in the war on the side of the army of the Polish-Lithuanian Commonwealth, it is worth involving other important historical sources.

One of the central sources that presents information about the battle from a different perspective is the Armenian Chronicle of Kamianets, which is partly written as an eyewitness account and partly based on information on behalf of members of the Polish command staff. What is it that makes it such an interesting

* д.і.н., професор відділу «Взаємозв'язок і глобалізація» Ляйбніц-Інституту історії та культури Східної Європи, м. Лейпциг.

Doctor of History, Professor, Department «Entanglements and Globalization», Leibniz Institute for the History and Culture of Eastern Europe, Leipzig.

orcid.org/0000-0002-0966-6170

e-mail: iuerger.hevde@leibniz-gwzo.de

** к.і.н., доцент кафедри історії України Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича.

PhD in History, Associate Professor, Department of History of Ukraine, Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University.

orcid.org/0000-0002-9916-8246

e-mail: g.yatsenyuk@chnu.edu.ua

historical source about the battle and its background? First of all, it is its distancing from military actors. The value of this source lies in the fact that it presents little-known and even completely unknown facts from the history of Ukraine.

The chronicle of Kamianets was written from the middle of the 16th to the middle of the 17th centuries and gives a brief overview of the position of the Armenian population in this region. The manuscript of the chronicle begins with an entry dated October 15, 1560, and then returns to a historical overview of events since 1430.

In the Chronicle, quite a lot of attention is devoted to the Battle of Khotyn. Against this background, it is important from what perspective the chronicle considers the events near Khotyn, how it depicts different participants. First of all, it is important to have factual information that is of great importance for the study, but the story is also interesting from another perspective. The chronicler not only conveys reliable factual knowledge to his readers, but also paints an emotional picture of victory and defeat, sacrifice and barbarism.

Of course, like most sources of this kind, the accounts of direct witnesses of contemporaries, the chronicle, of course, is also quite subjective. Therefore, it is important to take into account its own informational bias, as well as the horizon of the audience to which the chronicle is addressed, regardless of its informational value for modern historical science.

Keywords: Battle of Khotyn, Kamianets Armenian Chronicle, Armenian population, Cossacks, Tatars, Turks, Poles.

Постановка проблеми дослідження

Упродовж XVII ст. відбулось чотири великих війни між Річчю Посполитою та Османською імперією. Головною метою цих війн було бажання обох країн здобути максимальний вплив на території Європи, як політичний, так і військовий. Важливим завданням для Речі Посполитої було не допустити армію Османської імперії на свої території. Для уряду Османської імперії, з метою посилення свого впливу на Річ Посполиту, важливо було встановити контроль над територіями тих країн, які їй підпорядковувались. У цьому контексті основним місцем, де відбулись перші три війни, стали українські території. Перша війна пройшла в 1620-1621 рр. Під час цієї війни відбулось дві великі ключові битви: 1620 р. – битва під Цецорою, 1621 р. – Хотинська битва. Саме Хотинська битва стала вирішальною в цій війні і відіграла особливу роль. З одного боку, вона зупинила просування армії султана Османа II в глиб Європи, але з іншого, вона призвела до величезних людських та матеріальних втрат як серед військових, так і серед мирного населення.

При вивченні подій, які відбувались напередодні та під час Хотинської битви, важливим є залучення широкої джерельної бази, зокрема різного роду літописів, щоденників, хронік. Одним із таких джерел є Кам'янецька вірменська хроніка, написана представниками вірменської громади, яка проживала в Кам'янці і була досить чисельною. Детальний аналіз хроніки дозволив більш детально з'ясувати особливості Хотинської битви та висвітлити долю мирного населення в умовах війни.

Аналіз останніх досліджень

Хотинська битва 1621 р. ретельно задокументована листуванням і спогадами польських військових (Якуба Собеського, Станіслава Любомирського)¹ або анонімним звітом німецького найманця². Як безпосередні учасники воєнних подій, вони, з одного боку, мали інформацію з перших рук, але, з іншого боку, їхні повідомлення також були забарвлені особистими інтересами, наприклад: досягнення власного війська вихвалялися детально, тоді як внесок козацьких підрозділів у спільний успіх отримував значно менше уваги.

Ще одне центральне джерело, яке подає інформацію про битву з іншої перспективи, це Кам'янецька вірменська хроніка, яка частково написана як розповідь очевидця, а частково базується на інформації від членів польського командного складу. Що саме робить її таким цікавим історичним джерелом про битву та її передумови? Насамперед це її дистанційованість від військових дійових осіб. Цінність названого джерела підтверджує у своїй статті 2014 р. Іван Тимів, де зазначає, що важливість хроніки як джерела полягає в тому, що вона представляє маловідомі і навіть зовсім невідомі факти з історії України³. Отже, хроніка не лише надає важливу детальну інформацію, але й дає уявлення про унікальний погляд на конфлікти в регіоні, які відбувались у XVI-XVII століттях. Угорський лінгвіст Одон [Едмунд] Шютц, який вперше зробив доступними для європейської аудиторії уривки про Цецорську кампанію 1620 р. та Хотинську битву 1621 р., також дуже високо оцінив її об'єктивність⁴.

Як повідомлення безпосередніх свідків-сучасників, хроніка, звичайно, також є й досить суб'єктивною. Тому важливо враховувати її власний інформаційний інтерес, а також горизонт аудиторії, до якої звернена хроніка, незалежно від її інформаційної цінності для сучасної історичної науки.

Пропонована стаття має на меті розглянути цю специфічну вірменську перспективу і оцінити хроніку як внесок у багатоетнічну спадщину регіону.

Актуальність теми зумовлена тим, що при дослідженні воєнних подій, які відбувались у XVII ст. чи тих, які відбуваються сьогодні, в першу чергу важливим є залучення історичних джерел, таких як: хроніки, спогади, щоденники, але не тільки українського населення, а й представників інших національностей, які проживають на території України. Їхні спогади, записи, аналіз дозволить скласти більш повну та чітку картину тих подій, які відбувались та відбуваються на нашій території.

Результати дослідження. Кам'янецька хроніка представлена у своїй структурі, а також її різних редакціях та виданнях. Для нашої теми найважливішим є другий розділ, а саме та його частина, в якій описується Хотинська битва і де представлено авторів, Агопа і Аксента, як учасників і спостерігачів подій. У розділі аналізуються основні групи головних учасників – поляки, козаки, німці, османи (турки), татари – які були представлені в хроніці, та які наративні стратегії формували їх репрезентацію. Нарешті, увага зосереджена на вірменському населенні і на тому, як літопис зобразив його роль у соціальному контексті початку XVII ст. Стає зрозуміло, що хроніка не лише надає важливу детальну інформацію з перших рук, але й розвиває власну унікальну перспективу, яка робить соціальні взаємозалежності відчутними.

Вірменський літопис Кам'янця – традиція та редакції

Хроніка Кам'янця була написана з середини XVI до середини XVII століття і подає стислий погляд на розташування вірменського населення в цьому регіоні. З початку XVII ст. текст переходить з давньовірменської (грабарської) на місцеву кипчацьку мову. Вірмено-кипчацька мова – це гібридна мова, заснована на турко-татарській кипчацькій мові, якою розмовляли в Кримському ханаті, з вірменськими зворотами, а також великою часткою слов'янських термінів і термінології. Отже, ця робота була чітко орієнтована на місцеву вірменську аудиторію і тому особливо добре підходить для вивчення самоідентифікації громади.

Мовні зміни також позначають різні концепції з точки зору змісту. Між 1560 і 1610 рр. були зроблені записи старовірменською мовою, які містять історичну інформацію, а також сучасні спостереження, починаючи з 1430 р. (фактично 1410)⁵. Записи за 1611-1626 рр. (насправді лише до травня 1624 р., остання сторінка містить лише рік як запис) подають інформацію з точки зору активних учасників – не лише місцевого та громадського життя, але передусім військово-політичних подій напередодні та під час польсько-османської війни 1620-1621 рр. Останні записи, які після тривалої перерви стосуються 1648-1652 рр., не містять посилань на авторство і знову написані старовірменською мовою.

Повний текст хроніки зберігся в рукописі в Бібліотеці мехітаристів у Венеції⁶ та уривку, що охоплює 1604-1613 рр., в Національній бібліотеці в Парижі⁷. Повне видання тексту було опубліковане Левондом Алішаном у 1896 р.⁸. Частини кипчацькою мовою були перекладені кілька разів після війни: Жан Дені опублікував паризький рукопис у французькому перекладі в 1957 р., Едмунд Шютц відредагував уривки про Цецорську кампанію та Хотинську битву англійською мовою в 1968 р.; англійською мовою Іштван Вашарі опублікував відсутні частини кипчацькомовної частини хроніки наступного року⁹. Олександр Гаркавець опублікував уривки з цієї частини російською та українською мовами у 1984-1985 рр.¹⁰, а всю кипчацьку частину хроніки з російським перекладом – у 2002-2017 рр.¹¹. Для вірменської частини поки що існують лише часткові переклади румунською, російською та українською мовами: ще у 1906 р. Григоре М. Буйкуліу опублікував уривки, присвячені молдавським князівствам. Х. Дж. Сіруні приділив свою увагу вірменським мученикам; Ярослав Дашкевич опублікував найдавніші записи про 1410-1498 рр., а Олександр Божко – добірку відомостей про територію України¹².

Автори літопису

Для перших двох розділів – давньовірменською мовою до 1611 р. та вірмено-кипчацькою мовою до 1624 р. – авторів можна визначити з самої хроніки¹³. Написання розпочав Дер (почесний титул священника, перекладений російською мовою А. Гаркавцем як «отец») Аванес, священник церкви Миколая в Кам'янці, яку він очолював протягом 29 років як протопресвітер («*Avagerec*» укр. *Протоієрей*), помер Дер Аванес у 1610 р. Записи між 1605 і 1610 рр. приписують його синові Дер Крикору, який змінив батька на посаді нотаріуса вірменської парафії у 1579 р., а також став

протоієреєм у 1618 р.¹⁴. З 1611 р. хроніку вірменською мовою продовжили сини Дер Крикор, Дер Аксент (Ауксент) і Дер Агоп.

Рукопис хроніки починається із запису від 15 жовтня 1560 р., а потім повертається до історичного огляду подій з 1430 р.¹⁵. Згідно з некрологом його онука, Дер Аванес народився у 1526 р., тож, як бачимо, він уже в юності взявся за цю роботу і продовжував її, коли був висвячений на священника близько 1564 р., а в 1581 р. став протопресвітером вірменської громади в Кам'янці¹⁶. У роки перед його смертю і невдовзі після неї його син Дер Крикор продовжив записи старовірменською мовою, але вже у 1611 р. мова змінилася, а разом з нею і авторство.

Отже, Дер Агоп і Дер Аксент були ще дуже молодими, коли почали писати. У хроніці згадується, що Дер Агоп народився у 1582 р., на той час йому не виповнилося й 30 років; його брат Дер Аксент був ще молодшим. Рукопис хроніки в цій частині був написаний однією рукою, проте обидва брати, схоже, брали участь у складанні інформації. У некролозі для брата, який помер у 1621 р., Дер Аксент підкреслює його роль як вирішальну: «хроніку цю склав покійний батько Агоп і залишив її в рукописі, а потім я, Аксент, молодший брат покійного, переписав з його списку в цю хроніку»¹⁷. Це, принаймні, дає зрозуміти, що Аксент був основним джерелом висвітлення подій навколо Цецори і Хотина. Це, безумовно, було записано Дер Аксентом, на що також вказують деякі записи від першої особи, в той час як про Дер Агопа завжди говориться в третій особі. Однак із записів у хроніці також зрозуміло, що обидва брати спільно копіїлювали інформацію, яка міститься в ній.

Через свою родину вони були тісно пов'язані з вірменською громадою Кам'янця, але вони також мали контакти з військово-політичною елітою Польського королівства. У записі за березень 1611 р. згадується, що тесть Дер Агопа, Йованнес Айдин-оглу, помер у польському польовому таборі під Смоленськом¹⁸. Це була не єдина інформація, яка надходила до Кам'янця з театру воєнних дій. У травні було зафіксовано смерть одного зі старост («присяжних») громади, а в червні – кам'янецького старости Яна Потоцького-Шпирки¹⁹. У хроніці також зафіксована перемога над московськими військами в тому ж місяці, а також вручення Брацлавського воєводства і Кам'янецького староства Якову Потоцькому, яке відбулося, коли він ще перебував у військовому таборі під Смоленськом. У самому Кам'янці, як повідомляють хроністи, на честь перемоги було відправлено «Те Деум» (Богослужіння)²⁰.

У вересні 1611 р. Дер Агоп уперше згадується як емісар спільноти. Він вирушив до Львова, але хроніка нічого не говорить про причину подорожі²¹. На зламі 1611-1612 рр. обидва брати разом з іншим священником їдуть на похорон Яна Потоцького до його маєтку в Панівцях. У цьому записі Дер Аксент говорить про себе в першій особі²². Він знову згадує себе як свідка поразки польських військ під Яссами у 1612 р.²³ та як перекладача у дипломатичній місії вірменського старця до османського султана наступного року²⁴. Маючи цю інформацію, обидва брати представляються як достовірні свідки подій, про які вони розповідають. Обидва мають прямі контакти з важливими польськими воєначальниками і самі супроводжують їх у закордонних місіях. Водночас вони підкреслюють свою позицію в громаді, для чого також здійснюють подорожі, самостійно або в супроводі інших.

Зміна мови також є важливим свідченням комунікації між авторами та їхньою аудиторією. Вибір вірмено-кипчацької мови свідчить про те, що літопис явно звертається до регіональної аудиторії²⁵. Вірмени в Польсько-Литовському та Молдавському князівствах, а також у Криму та, ймовірно, в Османській імперії були знайомі з нею, тоді як для ширшого вірменського населення ця мова була недоступною. Невірмени, у свою чергу, повинні були володіти вірменським алфавітом і знати турецьку та польську/українську мови. Вибір мови свідчить про особливу прив'язаність до всього регіону, по цей і по той бік кордону, про що в той самий час (близько 1620 р.) писав вірменський мандрівник Симеон Лехаці (Симеон Польський) у своєму звіті про вірмен у Львові: «Львівські вірмени не знають вірменської мови, але розмовляють польською і кипчацькою, тобто татарською мовою»²⁶.

Хотинська битва з вірменської перспективи

На цьому тлі важливо, з якої перспективи літопис розглядає події під Хотиним улітку 1621 р., як він зображує різних учасників? Фахова література погоджується з тим, що фактична інформація в цьому тексті має велике значення (див. вище, примітки 3 і 4), але розповідь цікава й з іншої перспективи. Літописець не лише передає достовірні фактичні знання своїм читачам, але й змальовує емоційну картину перемоги і поразки, жертвності і варварства. Він не подає себе як незаангажованого спостерігача, але дає зрозуміти свою власну симпатію. У деяких моментах він переходить до «Я» – першої особи і таким чином підкреслює свою особисту причетність до подій. Він звертається безпосередньо до своєї аудиторії у вірменській громаді і запевняє їх у своїй

достовірності як сучасного свідка і літописця. У цій ролі він також проливає світло на передісторію, яка не розкривається лише за допомогою спостереження, і водночас підкреслює свої тісні зв'язки з польськими підрозділами на полі бою. В тексті вказується на те, що він особисто був присутній у польському польовому таборі. Всю свою увагу він присвячує подіям війни: на відміну від інших частин хроніки, у цьому звіті немає жодної новини з Кам'янця.

Він пише явно з польської перспективи, але також цікавиться деталями османської сторони, особливо їхнім керівництвом, озброєнням і технологією облоги. Поляки, козаки і німці зображені як союзники, османи (які всюди згадуються як турки) і татари – як супротивники.

Поляки

Як показує аналіз, у центрі уваги – ідентифікація польських військ²⁷. Вони ідентифікуються в тексті, з одного боку, за допомогою слова «*petiś*» (поляки), а з іншого – за допомогою слова «*bizim*» (наші). «*Bizim*» конструює «Ми-група», яка об'єднує поляків і вірмен. Це «емоційна спільнота»²⁸, що перетинає етносоціальні кордони, за допомогою якої він показує читачам, наскільки доля вірмен пов'язана з долею поляків. У всій розповіді про битву слово «*bizim*» вживається лише один раз у вужчому контексті, пов'язаному виключно з вірменами, коли він згадує про присутність інших вірмен у таборі: «І від нашої вірменської громади було там [в таборі] 15 осіб»²⁹.

На передньому плані зображені битви польських підрозділів. Вони описані з великою відданістю і зазвичай зображені як переможці, як, наприклад, у наступному епізоді: «Тоді ці три ескадрони, бачачи велике завзяття гетьмана, не допустили, щоб він вступив у бій. А найперше каштелян Полоцький і Прокоп Сенявський зі своїми ескадронами кинулися проти ворогів, а третім був ескадрон коронного гетьмана, що був у варті. Ці 300 чоловік билися з Божою поміччю так, що в жодного з них спис не лишився порожнім; до того ж їм самим довелося битися зі зручного становища, власне, з флангів поля, а не в лоб; і кожна людина вбила двох-трьох, бо було тісно. А потім узялися за палаші й побили стільки, скільки змогли. Невірні, побачивши це, вдалися до втечі і стали топтати один одного. Так наші, рубаючи і трошачи, переслідували їх аж до самого турецького табору. А в пана Потоцького [*sic*], коли він скавав попереду ескадронів, влучив спис; вдарившись об край шолома, він ковзнув і зачепив голову, але з коня він не впав, а ще вбив кількох»³⁰.

Ревність гетьмана передається бійцям, які, закликаючи на допомогу Бога, не лише витримують атаку турецької переваги, але й змушують ворогів до безладної втечі. Серед борців літописець виокремлює полоцького каштеляна Миколая Зеновича³¹, який, будучи тяжко пораненим, продовжував боротьбу. Каштеляну вдалося повернутися до табору, де він помер від ран через п'ять днів. Хроніка віддає належне загиблому: «Через п'ять днів пан Полоцький віддав свою душу Богу; він помер смертю героя, і все військо дуже сумувало за ним»³².

Досить цікаво про героїзм та смерть каштеляна згадує в своєму щоденнику Якуб Собеський: «З нашої сторони вбито пана Миколу Зеновича каштеляна полоцького... кров щедро пролиту за святу християнську віру, пожертвував своїй милій вітчизні»³³.

Не лише переможна боротьба, але й спільна жалоба свідчать про тісний зв'язок і єдність в польському таборі.

Пізніше цей наративний шаблон розповіді знову повторюється стосовно іншої людини. Цього разу це був угорський капітан на ім'я Фетекі, який теж відзначився великою хоробрістю. У бою він був поранений пострілом з рушниці, але не впав з коня, а повернувся до табору. Там його побачили королівський син і гетьман, які надали йому найкращий догляд. Але кулю не змогли витягти і Фетекі помер, а гетьман і вся старшина оплакували його. Тепер літописець вводить новий елемент в оповідь: Фетекі був не лише безстрашним і вправним воїном, але й активним діячем у тилу та надавав покійному гетьману цінну інформацію про плани ворога і про те, що відбувається у ворожому таборі³⁴.

В обох епізодах вимальовується картина соціальної єдності, відданості в бою, жертвовності та вдячності. Ці цінності вирізняють польське військо не лише в бою, але й після нього – у ставленні до полонених і полеглих. Хроніст прямо протиставляє це османському ворогу, описуючи враження, яке склалося у поляків після закінчення бою. Під час відступу польські війська перетнули території, які раніше були окуповані османами. Там вони побачили видовище, яке яскраво відображало жорстокість війни. Вони побачили гори непохованих трупів, голови яких були відрубані і скотилися з пагорба: «Так невірні турки чинили велике злодіяння; вони зовсім не годували полонених і не залишали їх живими. А наші, поляки, скільки не взяли живими, жодного з них не погубили, а забрали разом із собою до Польщі»³⁵. Цей контраст ілюструє моральну перевагу польської сторони.

Але справжньої перемоги над «невірними» під Хотиним здобути не вдалося. Хоча король Сигізмунд III вийшов назустріч своїм військам з великим контингентом, він не зміг втрутитися в битву, оскільки мирна угода вже була підписана. Лише з Божою допомогою вдалося здобути справжню перемогу, і так літописець завершує свою розповідь про Хотинську битву: «Якщо хто буде читати цю хроніку, нехай молить Господа Бога, щоб він зі своїм Святим Хрестом став проти невірних, і захистив віруючих у святий Хрест, і засліпив очі їхні за всіх християн і християнських монархів. І особливо погубить сили, противні нашим монархам. А нашим християнським монархам [Sic! В оригіналі в однині: *Da bizim k'risdân padšahîmîzga bergây zvičenstvo...*] дарує переможність, удачу і силу, як Александру Македонському! Амінь»³⁶. Молитвою за польського короля як уособлення християнського монарха ще раз звучить звернення до аудиторії та всеохопної християнської спільноти.

Козаки

Серед союзників поляків літописець особливо добре висвітлює козаків. Він неодноразово розповідає про їхні вилазки на ворожу територію і підкреслює, що вони також допомагали втамувати голод у польському таборі наприкінці бою³⁷. Однак особливе значення для літописця має їхня майстерність у битві, яка змусила османські загони зазнати тиску на початку битви: «У суботу невірні турки підійшли з гарматами і цілий день великими силами безперервно атакували козаків. Але ближче до ночі козаки виступили з табору і кинулися проти турків, і ті, не зумівши протистояти, відступили і кинулися тікати. Козаки кинулися за ними, громлячи і трощаючи, і так переслідували їх до самого турецького табору, і побили багатьох невірних, і взяли багато здобичі»³⁸.

Після цих подій увага османської армії була спрямована насамперед на козацькі частини: «Оскільки невірні турки знали, що козаки сильні, то всією своєю величезною масою та великою міццю накидалися на козаків, міркуючи так: «Якщо здолаємо козаків, з поляками буде набагато легше». Але Бог не дав їм дочекатися такого дня»³⁹. Літописець запевняє своїх читачів, що їхнє значення для успіху польських товариств неможливо переоцінити: «А польська армія витримала й устояла, і насамперед завдяки могутності Господа Бога та запорізьким козакам, що були там, у таборі, бо кожного божого дня ці козаки виходили проти невірних, ризикуючи життям, давали відсіч, перемагали ворога та не давали загинути [полякам]. Бо якби не було козаків, то Бог знає, яким був би результат для поляків уже через три-чотири дні»⁴⁰.

Німці

Окрім козаків, у літописі згадується також загін німецьких найманців (*alaman*) на чолі з Яном Якубом Вайхером, воєводою Кульма. Їм приділено значно менше уваги, ніж козакам, і оцінка також більш стримана. У боях проти османських військ вони згадуються один раз як важлива підтримка поляків. У хроніці вказано, що вони втручалися в битву лише тоді, коли їм безпосередньо загрожувала небезпека, або тоді, коли турки намагалися обійти польські позиції: «Але наші, покладаючись на Божу допомогу, кинулися [на ворога] всі разом з валу – і офіцери, і пахолки, і зброєносці. І ще було багато воїнів і рекрутів, які з великим завзяттям і гучними вигуками кинулися проти невірних. Неподалік окремо стояв і пан Вайер, полковник німців, зі своїм загоном у 4 тисячі чоловік, і турки сильно напірали на нього та штурмували з тилу, де, як вони були певні, в нього не було ні валу, ні гармат. Однак вони [німці] відразу вишикувалися і так погнали невірних, що тим довелося тікати назад; вони перебили дуже багатьох, хто тікав, і захопили в невірних багато здобичі»⁴¹.

Фінальна оцінка літописця набагато більш відсторонена, хоча й змішана зі співчуттям: «А цих німців, які перебували в польському таборі, було 8 тисяч піших і 2500 рейтарів з кінями. Але рейтарів померло мало, а з піших померло 5 тисяч: одні померли в таборі, інші – в Кам'янці, треті – дорогою до Львова. Тож мало хто з тих німців зміг повернутися до своєї країни. А це через те, що особовий склад був дуже слабкий і невитривалий. До того ж вони пройшли весь шлях пішки, були виснажені та деякий час у таборі страждали без їжі»⁴².

Німці не з'являються як частина спільноти з іншими, хто воював проти османських підрозділів. Вони також не сформували спільноту між собою: якщо вершники вийшли з битви без великих втрат, то хроніка підкреслює, що більше половини піхотинців полягло. Інші померли на зворотному шляху, так що майже ніхто з них не повернувся додому. Суворе судження про те, що німці були просто занадто слабкими і недостатньо витривалими, літописець, однак, відразу ж заперечує, коли говорить про труднощі маршу і виснаження, викликане голодом. Однак цим коротким уривком хроніст посилається на опис загального голоду в таборі наприкінці війни, таким чином опосередковано підтверджуючи свій моральний вирок німцям.

Турки

Османські війська, яких у хроніці називають турками (t'urk^e), були головним супротивником польських підрозділів, і їм приділено майже стільки ж уваги, скільки й польським військам. Їхню військову силу детально описано, щоб проілюструвати масштаби загрози. Інформація з османського табору також вплетена в кілька моментів.

Того ж дня, коли османи розбили свій табір, вони почали обстрілювати з гармат польський табір⁴³. Водночас вони також почали розвивати інфраструктуру для своїх припасів, за кілька днів побудувавши міст через річку. Літописець не може приховати певного захоплення з огляду на цей інженерний подвиг: «Згідно з наказом невірною жажливого султана за чотири-п'ять днів вельми вправно і з великою майстерністю вони збудували міст (вони майстерно побудували могутній і вельми досконалий міст) із прикриттям, із підйомним мостом-брамою, [закутими] чистим залізом»⁴⁴.

Далі хроніка присвячує цілий абзац вражаючим розмірам османських гармат. У ньому згадується назва гармати турецькою мовою («bal yemez»; польська – «szarfmeca» від німецького «Scharfmetze») і описується ефект від її пострілу: «І коли стріляли таким ядром з гармати, яка називалася «бальємез», то в тому місці воно проорювало землю на 5 ліктів завдовжки і йшло вглиб на 2-3 лікті. І земля в тому місці, в яке встромилося ядро, ставала як камінь, і ми не могли колупати її навіть ножем»⁴⁵.

Але далі літописець приходить до несподіваного висновку: «Коротше, ці великі гармати не заподіяли жодної шкоди»⁴⁶.

Це частина свідомої наративної стратегії літопису. Настільки ж наполегливо, наскільки він нагадує про загрозу, яку становили османські війська та їхні союзники, він, з іншого боку, намагається не засвідчувати успіхи ворога. Кілька разів звіт про денну битву завершується твердженням, що «так безуспішно відступили турки»⁴⁷ або «невірні з ганьбою повернулися назад»⁴⁸.

Розділ про гармати також закінчується цим формулюванням. Однак у цьому місці літописець дає інше пояснення відсутності успіху ворожих військ: «Знати, сам Господь Бог побив невірних, якщо [вони] в такій кількості – чотири рази по 100 тисяч чоловік і 300 гармат – нічого не змогли зробити полякам і козакам, але щоразу самі були биті»⁴⁹.

Головною причиною морального обурення стало поводження з полеглими та полоненими з боку османських і татарських військ. У перший же день бойових дій, коли відбулася відносно невелика сутичка між польськими і турецькими воїнами, хроніка повідомляє про несподівану жорстокість ворога: «З турків полягло близько 12 чоловік, а з наших загинуло чоловік 20, серед яких був Лукаш, син Міхала, голову якого тоді відрубали й забрали. А це тому, що наші не знали ще тоді звичаю турків, але там про це дізналися»⁵⁰. Літописець подає ім'я та по батькові загиблого, але не вказує його військового звання. Тому можна припустити, що загиблий був вірменином з Кам'янця, але на цьому не потрібно було особливо наголошувати, оскільки він був одним з «наших».

Турки також повелися негідно щодо своїх полеглих. Після першої великої битви хроніка повідомляла: «Турок було знищено близько 1200, тож цілу ніч турки ходили з ліхтарями і лампами серед убитих, розшукуючи і підбираючи мертвих, які були вельможами, а решту кинули на полі, як собак. А їхні голови відрізали і кидали через польський вал всередину [табору]. А наші своїх ховали»⁵¹. Тут чітко простежується контраст між поведінкою християн і «невірних». Контраст між таборами не лише військовий, але передусім моральний.

Не тільки з полеглими, але й з полоненими поводитися ганебно. Хроніка описує, як татари захопили християнських воїнів, коли ті, нічого не підозрюючи, шукали дрова чи сіно біля табору. Потім полонених привели до султанського трону, щоб вони розповіли інформацію про польський табір. Після допиту султан наказав перерізати їм шиї і скинути тіла з високого пагорба, де був розташований намет командувача армії. З тими, хто втік з польського табору і здався османам, поводитися так само. Їх теж допитували, а потім страчували. Літописець протиставляє це «велике злодіяння» християнській поведінці поляків⁵².

На цьому тлі літописець не дивується, що навіть лідери османської армії не могли бути впевненими у своєму житті, якщо обіцяні успіхи не матеріалізуються: «У неділю й понеділок ніяких сутичок не було – ні наші не виступали, ні невірні турки, бо [події] суботи невірним припали не до смаку; турецький султан, розгнівавшись, звільнив з посади агу яничар, наказав стратити одного пашу та закувати молдовського господаря Александра. А все тому, що обіцяли султанові, що, щойно наблизяться до польського табору, того самого дня або наступного його захоплять, але занадто легковажно поставилися й недооцінили силу, яку показали козаки того дня»⁵³.

Один епізод, однак, порушує наративну конвенцію опису поведінки турків як нецивілізованої та варварської. Хроніка присвячує два довгих розділи османському полководцю Каракашу, паші Буди, який приєднався до турецького табору зі своїми військами наприкінці першого тижня. Аксент повідомляє про почесний прийом султаном паші та його прохання негайно перейти до наступу. «А він (= Харахаш-Паша) поклявся султану того ж дня захопити польський табір і, поцілувавши руку султана, вирушив із військом»⁵⁴. Каракаш також зазнає поразки і гине на полі бою від руки німецького найманця. Турецькі солдати знаходять його тіло та тіла інших офіцерів і привозять їх до табору султана. Тепер султан реагує зовсім інакше, ніж описували попередні звіти: «Коли султан про все дізнався, дуже гірко шкодував і сумував за ним, бо всі його надії були пов'язані з цим пашею, який повинен був після прибуття зруйнувати польський табір; і чекав на нього два тижні, бо Харахаш взяв багато фортець і міст за часів батька й діда нинішнього султана»⁵⁵.

Літописець бере на себе сміливість показати емоційну прив'язаність султана до свого полководця і його скорботу з приводу його смерті. Щоб зробити зрозумілим відхилення від наративної схеми, він вводить фонову інформацію, яка виходить далеко за межі поточних подій війни. Це у свою чергу кидає виклик його ролі хронікера, і тому він додає до цього епізоду особисту нотатку: «Сказане є правдою і відповідає дійсності, бо я, Аксент, що пише це, був там і бачив на власні очі, а чого добре не знав і не бачив, то, перш ніж писати, добре довідався»⁵⁶.

Татари

Подібно до козаків на польському боці, татари в османському таборі утворили самостійне формування, яке впливало на розвиток війни, особливо через набіги та мародерства поза полем бою. У перші дні війни Кантемир-Мурза зі своїми військами контролював дороги до Кам'янця. Татари захоплювали провізію та боєприпаси, призначені для польського табору, і передавали їх османському султану⁵⁷.

Через кілька днів татари вирушили в новий набіг, який привів їх аж до Любліна і Замостя. Коли вони проходили повз Кам'янець з численними полоненими, мешканці міста та околиць домовилися з німецькими найманцями, які отаборилися неподалік, і відрізали татарам шлях. У процесі їм вдалося звільнити багато полонених, захопити худобу і розсіяти татарські загоны⁵⁸.

Також у ті часи татари чинили й інші безчинства, які вкрай обурили літописця: вони зруйнували вірменську церкву Святого Григорія Просвітителя (Surp Grigor Lusavorich) до фундаментних стін і підпалили дах церкви Святого Хреста (Surp Хаґ). Літопис детально описує руйнування обох храмів і закликає Божу помсту на святотатців: «Нехай помститься Господь Бог за ті святі церкви невірному, нечистому і фанатичному племені, нехай [покарає їх] сила Святого Хреста, нехай прокляне їх у своїх молитвах святий Просвітель. Амінь. Хай буде так!»⁵⁹.

Наскільки мало поваги татари виявляли до культурних цінностей своїх супротивників, настільки ж мало їх шанував і їхній союзник наприкінці воєнних дій. Після завершення мирних переговорів султан наказав своїм людям вигнати їх з території Речі Посполитої і, згідно з хронікою, інсценував це як виставу, за якою спостерігав увесь польський табір: «Середа. Турецький султан віддав наказ, щоб татари, скільки б їх не було по цей бік Дністра, на території Польщі, під страхом смертної кари переправилися в Молдавію. Четвер. Турецький султан послав 500 чаушів і капіджі на цей бік Дністра, щоб били й виганяли татар із Польщі до Молдавії; з нашого табору було добре видно, бо все відбувалося навпроти табору»⁶⁰.

Вірменське населення у світлі літопису

Згадки про «егмені» (вірмени) рідко зустрічаються в описі Хотинської битви, але вони містяться в особливо помітних місцях, а саме на початку і в кінці звіту. Дорогою до польового табору кронпринц Владислав і великий гетьман коронний Ходкевич зупинилися в Кам'янці, де їх супроводжувала делегація з міста, до складу якої входили католицький єпископ і кам'янецький староста, а також представники вірменської громади⁶¹. Статус вірменської громади ще чіткіше окреслюється на зворотному шляху з поля бою. Головнокомандувач польських військ польний гетьман коронний Станіслав Конєцпольський пробув у Кам'янці тиждень, протягом якого був гостем вірменського пристава. Перед від'їздом козаків він запросив їхнього гетьмана Петра Конашевича-Сагайдачного на бенкет, також до будинку вірменського пристава⁶².

Самі літописці неодноразово брали участь у дипломатичних місіях високих сановників, як уже згадувалося вище, а також були присутні у польських польових таборах, не лише під Хотиним. Так, під 1611 р. хроніка пише про смерть вірменина Аксента Чапліча невдовзі після завоювання Москви польським військом. Літопис повідомляє, що він помер без духовної допомоги, оскільки на місці не було вірменського священника⁶³. Для літописця прикметним є не те, що він помер

далеко від громади – тесть Дер Агопа також помер за схожих обставин, – не було вірменського священника. Літописцю та його аудиторії було зрозуміло, що не лише поодинокі вірмени брали участь у важливих дипломатичних чи військових операціях польської корони, але й регулярно були представлені організованими представництвами та супроводжувалися власним духовенством.

Широко розповсюджені контакти, за допомогою яких літописець також міг долучити до опису Хотинської битви довідкову інформацію з ворожого табору, іноді, однак, приносили з собою небезпеку. Незадовго до початку воєнних дій у 1621 р. літопис повідомляє про вірменина Мануга з Хотина, який потрапив під підозру в польському таборі як османський шпигун. Його допитували і кували, але коли він вперто відмовлявся зізнатися, гетьман наказав звільнити його і надати медичну допомогу. Мануга відвезли до Кам'янця, де він помер через чотири дні⁶⁴. Літопис подає дуже фактологічний опис цього інциденту: він, здається, переконаний у невинності Мануга, а також в обґрунтованості підозри і методів, використаних для з'ясування істини. Поведінка гетьмана також свідчить про відсутність фундаментальних упереджень проти вірменина.

Крім того, вірмени, звичайно, згадуються в контексті міських подій. Якщо мова не йде про внутрішні справи в муніципалітеті, то зазвичай акцент робиться на спільних діях з іншими групами міста. Ось що повідомляє хроніка про 1613 рік: «Року 1062 [1613], травня 10 [20], понеділок. До Кам'янця прибув пан Олександр Валентій Калиновський, староста Кам'янецький, Брацлавський, Летичівський, якого з пошаною вийшло зустрічати все місто»⁶⁵. Наводячи повний титул старости, літописець переконує своїх читачів, що він був важливою фігурою і що вірмени були природною частиною «всього міста».

Під час пожежі 1616 р., яка, ймовірно, виникла у вірменському будинку, велика частина міста, включаючи руську і польську церкви, була знищена, але вірменські церкви залишилися неушкодженими. Літописець спочатку дякує Богові, але потім згадує про попередню пожежу: «Але і перед цим Бог повчав вогнем, як було в 1011 [1562] році, коли великої шкоди зазнали як поляки, так і вірмени, і українці, а так само все місто, і всі наші собори, як наші, так і інші»⁶⁶. Літописцеві важливо підкреслити, що така катастрофа не роз'єднує, а об'єднує населення міста. Цей меседж чітко підкреслюється згадкою про пожежу 1562 р.

Колективна дія лежить в основі епізоду з 1615 р. Татарський хан здійснив набіг на Україну, під час якого його війська дійшли аж до Львова. На зворотному шляху він рушив до міста Кам'янець і знищив усі села та поля в околицях, поки не зустрів спільний опір гарнізону замку та мешканців міста. «Але з міста виступила піхота та інші добровольці – як вірмени, так поляки й українці – і билися з ними, а із замку і з міста стріляли по них із гармат»⁶⁷. Цього разу безпека була відвернута від міста, хоча татари забрали свою здобич і знову спокійно повернулися додому.

Під час попереднього набігу жертв було більше, і літописець чітко висловлює свою огиду до нападників: «Року 1061 [1612], січня 27 [лютого 6], понеділок. Знову ті самі мерзенні люди (нація) прийшли й підпалили село Ходорівці, навіть наблизилися до міста, але городяни на конях і зі зброєю та деяка кількість військових виступили назустріч їм, відійшовши на милю від міста, билися з ними. І в цій сутичці вбили кількох наших видатних товаришів, а саме: Бабського, і Пекарського, і Янковського, і, крім того, спіймали живим одного вірменина – Крикора, онука Сефера, якого потім яські вірмени викупили і звільнили»⁶⁸. Вірмени знову воювали пліч-о-пліч з гарнізоном замку, але цього разу виник інший рівень солідарності. Хоча літописець не мав інформації про долю полонених солдатів, він зміг повідомити, що вірменин, який також потрапив у полон, був звільнений вірменською громадою в Яссах і, ймовірно, зміг повернутися додому.

На цьому етапі розглядаються зв'язки між вірменськими громадами в регіоні і навіть поза територіальними межами. У частині хроніки, написаної Дер Агопом і Дер Аксентом, ці зв'язки є лише імпліцитними, оскільки вони дозволили літописцю отримати довідкову інформацію про події в османському таборі. Тут, однак, стає очевидним, що громади також сформували між собою спільноту солідарності, яка, в разі необхідності, заступалася за вірмен з інших міст.

Висновок

Проведений аналіз засвідчує, що Вірменська хроніка Кам'янця є цінним джерелом не лише для вивчення Хотинської битви. Вона також робить важливий внесок у вивчення багатоетнічного суспільства Речі Посполитої в Литві ранньомодерного періоду. Стає зрозуміло, що вірменську перспективу аж ніяк не можна назвати маргінальною. Літописці були тісно пов'язані з керівними колами Речі Посполитої і були присутні на численних центральних полях битв початку XVII століття. Вони не лише надавали інформацію з перших рук, але й мали комунікативні мережі, які дозволяли їм налагоджувати розуміння з представниками інших таборів.

Наративна стратегія хроніки підкреслює тісне переплетення з польським суспільством. Вона представляє різних акторів на полі бою, причому поляків неодноразово називають «нашими». Але навіть поза межами звіту про битву простежується великий інтерес до невірменського середовища. Вражає висока повага до «інших» – заслуги козаків у битві та навколо неї детально визнаються, а негативна оцінка німців розглядається в перспективі з огляду на труднощі, які довелося пережити німецьким піхотинцям.

Те саме стосується і внутрішньоміських відносин. Зважаючи на м'які наслідки пожежної катастрофи 1615 р. для вірмен, згадується інша пожежа, під час якої всі групи населення міста зазнали однакових страждань. Знову і знову підкреслюється співіснування різних груп: у випадку зовнішньої загрози вірмени, природно, готові захищати місто разом з іншими мешканцями та солдатами з фортеці. Вірмен у Кам'янці в жодному разі не можна назвати маргінальною групою. Навпаки, вони перебувають в самому центрі подій свого часу, і вони також передають це твердження в рядках хроніки. Це тим більше важливо, що хроніка була адресована вірменській аудиторії, а отже, обидві сторони виражали свою ідентичність і хотіли сформувати її на майбутнє.

¹ *Pamiętniki o wyprawie chocimskiej r. 1621 Jana hrabi z Ostroroga, Prokopa Zbigniewskiego, Stanisława Lubomirskiego i Jakóba Sobieskiego z rękopismów współczesnych i druków mniej znanych* [Memoirs of the Chocim expedition r. 1621 by Jan Count of Ostroróg, Prokop Zbigniewski, Stanisław Lubomirski and Jakóba Sobieski from contemporary manuscripts and lesser known prints] / Zebr. Żegota Pauli. Kraków, 1853, 185 s.

² *Вести из Валахии Zeitung aus Walachei. Записки немецкого офицера о Хотинской войне 1621 г. как исторический источник* [News from Wallachia Zeitung aus Walachei. Notes of a German officer about the Khotyn war of 1621 as a historical source] / Переклад Ю. Мицик, in «Вопросы германской истории. Русско-германские связи и отношения нового и новейшего времени», Днепропетровск, Днепропетровский государственный университет, 1985, с. 123-135; *Вести из Валахии Zeitung aus Walachei. Записки немецкого офицера о Хотинской войне 1621 г.* [News from Wallachia Zeitung aus Walachei. Notes of a German officer about the Khotyn war of 1621], in «Хотинська війна 1621 року. Документи, матеріали, дослідження», Хотин, 2011, с. 117-124.

³ І. Тимів, *Вірменські літописні джерела про турецько-татарські набіги на Україну в XVI-XVII ст.* [Armenian Chronicle Sources about the Turkish-Tatar Raids on Ukraine in the 16-17 Centuries], in «Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка, Серія: Історія», 2014, вип. 1(1), с. 197-208.

⁴ Ö. Schütz, *An Armeno-Kipchak Chronicle on the Polish-Turkish Wars in 1620-1621*, Budapest, Akademiai Kiado, 1968, s. 22-23.

⁵ Я. Дашкевич, *Кам'янець-Подільський у вірменських джерелах XIV-XVI ст.* [Kamianets-Podilskyi in Armenian sources of the 14th-16th centuries], in «Архіви України», Київ, 1970, № 5, с. 57-66.

⁶ *Кам'янецька хроніка. Конгрегація вірменських мхітаристів* [Kamianets Chronicle. Congregation of Armenian Mekhitarists], in «Збірник документів. Кипчацька частина венеціанського рукопису № 1700», URL: <http://armenianhouse.org/grigoryan-varadan/podolia/2-4.html>

⁷ *Французская национальная библиотека* [French National Library], Париж, Arm. 194, URL: <http://www.gypchaq.unesco.kz/Main-En.htm>

⁸ L. Alishan, *Kamenic' [Texte imprimé]: Taregirk' hayoc' Lehastani ew Rowmenioy* [Kamenets-Podolsk (Kaminiec). Annals of the Armenians of Poland and Romania, with authentic documents. Venetik], in «Mxit'arean Hratarakowt'iwn (Մխիթարեան Հրատարակութիւն)», 1896, vol. 1, (XI-276 p.), s. 15-112.

⁹ J. Deny, *L'Arméno-Coman et les «Ephémérides» de Kamieniec (1604-1613)* [Armeno-Coman and Kamieniec's «Ephemerides» (1604-1613)], Wiesbaden, 1957, 96 s.; Ö. Schütz, *An Armeno-Kipchak Chronicle*, s. 23; S. Vásáry, *Armeno-Kipchak Parts from the Kamenets Chronicle*, in «Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae», vol. 22, № 2, 1969, s. 139-189; О. Божко, *Хотинська битва 1621 р. у вірменських писемних пам'ятках XVII ст., створених в Україні* [The Battle of Khotyn in 1621 in Armenian written monuments of the seventeenth century created in Ukraine], in «Східний світ», 2012, № 1, с. 36-42.

¹⁰ *Каменецкая хроника* [Kamenetz Chronicle], in «Османская империя в первой четверти XVII века: сборник документов и материалов» / Упоряд. Х. М. Ибрагимбейли, Н. С. Рашба, Москва, Наука, 1984, с. 53-71; *Кам'янецька Хроніка складена Агопом, доповнена і продовжена його рідним братом Аксентом: [Фрагменти]* [The Kamianets Chronicle was compiled by Hagop, supplemented and continued by his brother Axent: [Fragments]], in «Жовтень», 1985, № 4, с. 95-105; *Агоп и Аксент Каменаци. Каменецкая хроника* [Agop and Aksept Kamenatsi. Kamenets Chronicle], in «Хотинська війна 1621 року. Документи, матеріали, дослідження», с. 86-102.

¹¹ *Кам'янецька хроніка. Конгрегація вірменських мхітаристів* [Kamianets Chronicle. Congregation of Armenian Mekhitarists], in «Збірник документів. Кипчацька частина венеціанського рукопису № 1700», URL:

<http://armenianhouse.org/grigoryan-varadan/podolia/2-4.html>; O. Garkavec, *Курчакское pis'mennoe nasledie* [The Kypchak written heritage], vol. 2, Almaty, 2017, s. 614-667; O. Гаркавець, *Кыпчацкое письменное наследие* [The Kypchak written heritage], Том I, Каталог и тексты памятников армянским письмом, Алма-Ата, 2002, с. 535-567.

¹² Gr. M. Buiuciu, *Camenica, seu Cronica Armenilor din Polonia și Moldova* [Camenica, your Chronicle of Armenians in Poland and Moldova], București, 1906, 16 s.; H. Dj. Siruni, *Mărturii armenesti despre România. Extrase din cronica Armenilor din Camenița. Partea I (1430-1611)* [Armenian testimonies about Romania. Excerpts from the chronicle of the Armenians of Camenița. Part 1 (1430-1611)], in «Memoriile Secțiunii Istorice (Academia Româniă)», s. 3, vol. 17, București, 1935-1936, s. 267-286; Я. Дашкевич, *Кам'янець-Подільський у вірменських джерелах XIV-XV ст.* [Kamianets-Podilskyi in Armenian sources of the fourteenth and fifteenth centuries], in «Архіви України», № 5, 1970, с. 57-66; О. Божко, *Кам'янецька хроніка (уривки)* [Kamianets Chronicle (excerpts)], in «Східний світ», 2015, № 3, с. 126-144; О. Божко, *Каменецьке армянское летописание как один из источников изучения истории украинских и белорусских земель в XV-XVII столетиях* [Kamyanets Armenian chronicles as one of the sources for studying the history of Ukrainian and Belarusian lands in the XV-XVII centuries], in «Художественная культура армянских общин на землях Речи Посполитой», 2013, с. 88-95.

¹³ Ö. Schütz, *An Armeno-Kipchak Chronicle on the Polish-Turkish Wars in 1620-1621*, s. 23-28.

¹⁴ L. Alishan, *Kamenic' [Texte imprimé]: Taregirk' hayoc' Lehastani ew Rowmenioy*, s. 3; О. Божко, *Каменецьке армянское летописание как один из источников изучения истории украинских и белорусских земель в XV-XVII столетиях*, с. 90.

¹⁵ L. Alishan, *Kamenic' [Texte imprimé]: Taregirk' hayoc' Lehastani ew Rowmenioy*, s. 20; Ö. Schütz, *An Armeno-Kipchak Chronicle on the Polish-Turkish Wars in 1620-1621*, s. 21; *Кам'янецька Хроніка складена Агопом, доповнена і продовжена його рідним братом Аксентом: [Фрагменти]*, с. 99.

¹⁶ L. Alishan, *Kamenic' [Texte imprimé]: Taregirk' hayoc' Lehastani ew Rowmenioy*, s. 67; Ö. Schütz, *An Armeno-Kipchak Chronicle on the Polish-Turkish Wars in 1620-1621*, s. 23; О. Божко, *Каменецьке армянское летописание как один из источников изучения истории украинских и белорусских земель в XV-XVII столетиях*, с. 90.

¹⁷ O. Garkavec, *Курчакское pis'mennoe nasledie*, s. 643; Ö. Schütz, *An Armeno-Kipchak Chronicle on the Polish-Turkish Wars in 1620-1621*, s. 26 вважає автором Аксента через однаковий почерк, всупереч йому О. Гаркавець (с. 97-98), спираючись на некролог, головним автором вважає Агопа.

¹⁸ J. Deny, *L'Arméno-Coman et les «Ephémérides» de Kamieniec (1604-1613)*, s. 26-27; O. Garkavec, *Курчакское pis'mennoe nasledie*, s. 614.

¹⁹ J. Deny, *L'Arméno-Coman et les «Ephémérides» de Kamieniec (1604-1613)*, s. 26-27.

²⁰ J. Deny, *L'Arméno-Coman et les «Ephémérides» de Kamieniec (1604-1613)*, s. 26-27.

²¹ J. Deny, *L'Arméno-Coman et les «Ephémérides» de Kamieniec (1604-1613)*, s. 26-27; A. Harkavec, *Курчакское pis'mennoe nasledie*, s. 616.

²² Речення в Хроніці: «da ol pohrebda asri kop el barip edi tafaruclı uğun hem men da yazibli dr yagor dr toros bila bardim» (і тоді я вперше познайомився з доктором Ягопом і доктором Торосом, який також був письменником) (J. Deny, *L'Arméno-Coman et les «Ephémérides» de Kamieniec (1604-1613)*, s. 28) не зовсім зрозуміле, його можна читати як перерахування або як додаток. Жан Дені обрав читання як перерахування: «A cet enterrement il y avait beaucoup de monde venu pour voir le spectacle. J'y suis allé moi-même (pauvre) pêcheur avec Der Agor et Der Toros» (на похороні було багато людей, які прийшли подивитися виставу. Я сам пішов (бідний) рибалка з Дер Агопом і Дер Торосом) (J. Deny, *L'Arméno-Coman et les «Ephémérides» de Kamieniec (1604-1613)*, s. 29); О. Гаркавець наводить такий переклад: «Подивитись на ці похорони їздило багато людей, і я, грішний отець Агоп, теж їздив з отцем Торосом» (O. Garkavec, *Курчакское pis'mennoe nasledie*, s. 616). Це єдине місце, де Дер Агоп пише про себе від першої особи, а не від третьої. Тому більш вірогідним видається читання, згідно з яким обидва брати були присутні на похороні разом з Дер Торосом. Див. також Ö. Schütz, *An Armeno-Kipchak Chronicle on the Polish-Turkish Wars in 1620-1621*, s. 27.

²³ J. Deny, *L'Arméno-Coman et les «Ephémérides» de Kamieniec (1604-1613)*, s. 30-31; O. Garkavec, *Курчакское pis'mennoe nasledie*, s. 618-619.

²⁴ J. Deny, *L'Arméno-Coman et les «Ephémérides» de Kamieniec (1604-1613)*, s. 34-35; O. Garkavec, *Курчакское pis'mennoe nasledie*, s. 622-623.

²⁵ Ö. Schütz, *Notes on the Armeno-Kipchak Script and its Historical Background*, in «Aspects of Altaic Civilization» / Edited by Denis Sinor in Indiana University: Uralic and Altaic Series, vol. 23, Bloomington / Ind. 1963, s. 145-154.

²⁶ Симеон Лехаци. Путевые заметки [Simeon Lehatsi. Travelling Notes]. Перевод с армянского, предисловие, примечания и указатели М. О. Дарбинян, Москва, 1965, с. 248; В англійському перекладі це звучить дещо більш стриманіше: «The Armenians of Lvov do not speak Armenian. They speak Polish and Kipchak, that is the language of the Tatars!» (Львівські вірмени не розмовляють вірменською. Вони розмовляють польською та кипчацькою, тобто мовою татар!) (A. Bournoutian George, *The travel accounts of Simēon of Poland (Simēon Dpři Lehats'woy Ughegrut' iwn)*, Costa Mesa, 2006, s. 286; Mamikonian Hripsime, «Simeon Lehatsi: A 17th century traveller in the background of his times», in «Rassegna degli Armenisti Italiani», vol. 27, 2017, s. 53-58.

²⁷ Про це див. К. Stopka, *Die Stadt, in der Polen Deutsche genannt werden. Zwischenethnische Interaktion in Kam'janec 'Podil's'kyj* [The town where Poles are called Germans. Interethnic interaction in Kam'janec Podil's'kyj], in «Litauen und Ruthenien: Studien zu einer transkulturellen Kommunikationsregion (15.–18. Jahrhundert) / Lithuania and Ruthenia. Studies of a Transcultural Communication Zone (15th–18th Centuries)», Herausgegeben von / Stefan Rohdewald, David Frick, Stefan Wiederkehr, Harrassowitz Verlag, Wiesbaden, 2007, s. 67–100.

²⁸ Про це див. Н. Rosenwein Barbara, *Emotional communities in the early Middle Ages*, Ithaca, New York, 2007; S. Broomhall, *Early modern emotions. An introduction*, London–New York, Routledge, 2017.

²⁹ «Do tego bar edir bizim ermeni tayfası ol obozda 15 adam». O. Garkavec, *Кыпчацкое пис'менное наследие*, s. 638; Ö. Schütz, *An Armeno-Kipchak Chronicle on the Polish-Turkish Wars in 1620–1621*, s. 46; L. Ališan, *Kamenic' [Texte imprimé]: Taregirk' hayoc' Lehastani ew Rowmenioy*, s. 113.

³⁰ O. Garkavec, *Кыпчацкое пис'менное наследие*, s. 649–650; vgl. Ö. Schütz, *An Armeno-Kipchak Chronicle on the Polish-Turkish Wars in 1620–1621*, s. 59; L. Ališan, *Kamenic' [Texte imprimé]: Taregirk' hayoc' Lehastani ew Rowmenioy*, s. 129.

³¹ Ö. Schütz, *An Armeno-Kipchak Chronicle on the Polish-Turkish Wars in 1620–1621*, s. 87 з посиланням на J. Tretiak, *Historia wojny Chocimskiej* [The history of the Chocim war], Kraków, 1921, s. 147.

³² O. Garkavec, *Кыпчацкое пис'менное наследие*, s. 650; Поп.: Ö. Schütz, *An Armeno-Kipchak Chronicle on the Polish-Turkish Wars in 1620–1621*, s. 59; L. Ališan, *Kamenic' [Texte imprimé]: Taregirk' hayoc' Lehastani ew Rowmenioy*, s. 130.

³³ J. Sobieski, *Dyariusz ekspedycji tureckiej pod Chocimiem roku [...] 1621 przez [...] Jakuba Sobieskiego [...], kommissarza do traktatu z Turkami [...]. Rękopisy. Ze zbioru Tytusa Działyńskiego* [Diary of the Turkish expedition near Chocim in [...] 1621 by [...] Jakub Sobieski [...], commissioner for the treaty with the Turks [...]. Manuscripts. From the collection of Tytus Działyński], URL: <https://www.wbc.poznan.pl/dlibra/publication/496920/edition/464786/content>

³⁴ O. Garkavec, *Кыпчацкое пис'менное наследие*, s. 657–658; Поп.: Ö. Schütz, *An Armeno-Kipchak Chronicle on the Polish-Turkish Wars in 1620–1621*, s. 71; L. Ališan, *Kamenic' [Texte imprimé]: Taregirk' hayoc' Lehastani ew Rowmenioy*, s. 140–141.

³⁵ O. Garkavec, *Кыпчацкое пис'менное наследие*, s. 662; Поп.: Ö. Schütz, *An Armeno-Kipchak Chronicle on the Polish-Turkish Wars in 1620–1621*, s. 79; L. Ališan, *Kamenic' [Texte imprimé]: Taregirk' hayoc' Lehastani ew Rowmenioy*, s. 149.

³⁶ O. Garkavec, *Кыпчацкое пис'менное наследие*, s. 665; Поп.: Ö. Schütz, *An Armeno-Kipchak Chronicle on the Polish-Turkish Wars in 1620–1621*, s. 85; L. Ališan, *Kamenic' [Texte imprimé]: Taregirk' hayoc' Lehastani ew Rowmenioy*, s. 157.

³⁷ O. Garkavec, *Кыпчацкое пис'менное наследие*, s. 664; Поп.: Ö. Schütz, *An Armeno-Kipchak Chronicle on the Polish-Turkish Wars in 1620–1621*, s. 83; L. Ališan, *Kamenic' [Texte imprimé]: Taregirk' hayoc' Lehastani ew Rowmenioy*, s. 154.

³⁸ O. Garkavec, *Кыпчацкое пис'менное наследие*, s. 648; Поп.: Ö. Schütz, *An Armeno-Kipchak Chronicle on the Polish-Turkish Wars in 1620–1621*, s. 55; L. Ališan, *Kamenic' [Texte imprimé]: Taregirk' hayoc' Lehastani ew Rowmenioy*, s. 127.

³⁹ O. Garkavec, *Кыпчацкое пис'менное наследие*, s. 659; Поп.: Ö. Schütz, *An Armeno-Kipchak Chronicle on the Polish-Turkish Wars in 1620–1621*, s. 75; L. Ališan, *Kamenic' [Texte imprimé]: Taregirk' hayoc' Lehastani ew Rowmenioy*, s. 143.

⁴⁰ Garkavec O. *Кыпчацкое пис'менное наследие*, s. 658–659; Поп.: Schütz Ö. *An Armeno-Kipchak Chronicle on the Polish-Turkish Wars in 1620–1621*, s. 73; Ališan L. *Kamenic' [Texte imprimé]: Taregirk' hayoc' Lehastani ew Rowmenioy*, s. 143.

⁴¹ O. Garkavec, *Кыпчацкое пис'менное наследие*, s. 652; Поп.: Ö. Schütz, *An Armeno-Kipchak Chronicle on the Polish-Turkish Wars in 1620–1621*, s. 63; L. Ališan, *Kamenic' [Texte imprimé]: Taregirk' hayoc' Lehastani ew Rowmenioy*, s. 133.

⁴² O. Garkavec, *Кыпчацкое пис'менное наследие*, s. 663; Поп.: Ö. Schütz, *An Armeno-Kipchak Chronicle on the Polish-Turkish Wars in 1620–1621*, s. 81; L. Ališan, *Kamenic' [Texte imprimé]: Taregirk' hayoc' Lehastani ew Rowmenioy*, s. 152.

⁴³ O. Garkavec, *Кыпчацкое пис'менное наследие*, s. 663; Поп.: Ö. Schütz, *An Armeno-Kipchak Chronicle on the Polish-Turkish Wars in 1620–1621*, s. 81; L. Ališan, *Kamenic' [Texte imprimé]: Taregirk' hayoc' Lehastani ew Rowmenioy*, s. 152.

⁴⁴ O. Garkavec, *Кыпчацкое пис'менное наследие*, s. 647; Поп.: Ö. Schütz, *An Armeno-Kipchak Chronicle on the Polish-Turkish Wars in 1620–1621*, s. 55; L. Ališan, *Kamenic' [Texte imprimé]: Taregirk' hayoc' Lehastani ew Rowmenioy*, s. 126.

⁴⁵ O. Garkavec, *Кыпчацкое пис'менное наследие*, s. 658; Поп.: Ö. Schütz, *An Armeno-Kipchak Chronicle on the Polish-Turkish Wars in 1620–1621*, s. 73; L. Ališan, *Kamenic' [Texte imprimé]: Taregirk' hayoc' Lehastani ew Rowmenioy*, s. 142.

⁴⁶ O. Garkavec, *Кыпчакское пис'менное наследие*, s. 658; Поп.: Ö. Schütz, *An Armeno-Kipchak Chronicle on the Polish-Turkish Wars in 1620-1621*, s. 73; L. Alishan, *Kamenic'* [Texte imprimé]: *Taregirk' hayoc' Lehastani ew Rowmenioy*, s. 142.

⁴⁷ O. Garkavec, *Кыпчакское пис'менное наследие*, s. 650; Поп.: Ö. Schütz, *An Armeno-Kipchak Chronicle on the Polish-Turkish Wars in 1620-1621*, s. 59; L. Alishan, *Kamenic'* [Texte imprimé]: *Taregirk' hayoc' Lehastani ew Rowmenioy*, s. 130.

⁴⁸ O. Garkavec, *Кыпчакское пис'менное наследие*, s. 650; Поп.: Ö. Schütz, *An Armeno-Kipchak Chronicle on the Polish-Turkish Wars in 1620-1621*, s. 61; L. Alishan, *Kamenic'* [Texte imprimé]: *Taregirk' hayoc' Lehastani ew Rowmenioy*, s. 131.

⁴⁹ O. Garkavec, *Кыпчакское пис'менное наследие*, s. 658; Поп.: Ö. Schütz, *An Armeno-Kipchak Chronicle on the Polish-Turkish Wars in 1620-1621*, s. 73; L. Alishan, *Kamenic'* [Texte imprimé]: *Taregirk' hayoc' Lehastani ew Rowmenioy*, s. 142.

⁵⁰ O. Garkavec, *Кыпчакское пис'менное наследие*, s. 658; Поп.: Ö. Schütz, *An Armeno-Kipchak Chronicle on the Polish-Turkish Wars in 1620-1621*, s. 73; L. Alishan, *Kamenic'* [Texte imprimé]: *Taregirk' hayoc' Lehastani ew Rowmenioy*, s. 125.

⁵¹ O. Garkavec, *Кыпчакское пис'менное наследие*, s. 650; Поп.: Ö. Schütz, *An Armeno-Kipchak Chronicle on the Polish-Turkish Wars in 1620-1621*, s. 59; L. Alishan, *Kamenic'* [Texte imprimé]: *Taregirk' hayoc' Lehastani ew Rowmenioy*, s. 130.

⁵² O. Garkavec, *Кыпчакское пис'менное наследие*, s. 662; Поп.: Ö. Schütz, *An Armeno-Kipchak Chronicle on the Polish-Turkish Wars in 1620-1621*, s. 79; L. Alishan, *Kamenic'* [Texte imprimé]: *Taregirk' hayoc' Lehastani ew Rowmenioy*, s. 149. Див. вище, посилання 34.

⁵³ O. Garkavec, *Кыпчакское пис'менное наследие*, s. 648; Поп.: Ö. Schütz, *An Armeno-Kipchak Chronicle on the Polish-Turkish Wars in 1620-1621*, s. 57; L. Alishan, *Kamenic'* [Texte imprimé]: *Taregirk' hayoc' Lehastani ew Rowmenioy*, s. 127.

⁵⁴ O. Garkavec, *Кыпчакское пис'менное наследие*, s. 652; Поп.: Ö. Schütz, *An Armeno-Kipchak Chronicle on the Polish-Turkish Wars in 1620-1621*, s. 63; L. Alishan, *Kamenic'* [Texte imprimé]: *Taregirk' hayoc' Lehastani ew Rowmenioy*, s. 132-133.

⁵⁵ O. Garkavec, *Кыпчакское пис'менное наследие*, s. 653; Поп.: Ö. Schütz, *An Armeno-Kipchak Chronicle on the Polish-Turkish Wars in 1620-1621*, s. 65; L. Alishan, *Kamenic'* [Texte imprimé]: *Taregirk' hayoc' Lehastani ew Rowmenioy*, s. 134-135.

⁵⁶ O. Garkavec, *Кыпчакское пис'менное наследие*, s. 653; Поп.: Ö. Schütz, *An Armeno-Kipchak Chronicle on the Polish-Turkish Wars in 1620-1621*, s. 65; L. Alishan, *Kamenic'* [Texte imprimé]: *Taregirk' hayoc' Lehastani ew Rowmenioy*, s. 134-135.

⁵⁷ O. Garkavec, *Кыпчакское пис'менное наследие*, s. 647; Поп.: Ö. Schütz, *An Armeno-Kipchak Chronicle on the Polish-Turkish Wars in 1620-1621*, s. 53-55; L. Alishan, *Kamenic'* [Texte imprimé]: *Taregirk' hayoc' Lehastani ew Rowmenioy*, s. 125.

⁵⁸ O. Garkavec, *Кыпчакское пис'менное наследие*, s. 647; Поп.: Ö. Schütz, *An Armeno-Kipchak Chronicle on the Polish-Turkish Wars in 1620-1621*, s. 55; L. Alishan, *Kamenic'* [Texte imprimé]: *Taregirk' hayoc' Lehastani ew Rowmenioy*, s. 125.

⁵⁹ O. Garkavec, *Кыпчакское пис'менное наследие*, s. 647; Поп.: Ö. Schütz, *An Armeno-Kipchak Chronicle on the Polish-Turkish Wars in 1620-1621*, s. 55; L. Alishan, *Kamenic'* [Texte imprimé]: *Taregirk' hayoc' Lehastani ew Rowmenioy*, s. 125.

⁶⁰ O. Garkavec, *Кыпчакское пис'менное наследие*, s. 660; Поп.: Ö. Schütz, *An Armeno-Kipchak Chronicle on the Polish-Turkish Wars in 1620-1621*, s. 77; L. Alishan, *Kamenic'* [Texte imprimé]: *Taregirk' hayoc' Lehastani ew Rowmenioy*, s. 146.

⁶¹ O. Garkavec, *Кыпчакское пис'менное наследие*, s. 645; Поп.: Ö. Schütz, *An Armeno-Kipchak Chronicle on the Polish-Turkish Wars in 1620-1621*, s. 51-53; L. Alishan, *Kamenic'* [Texte imprimé]: *Taregirk' hayoc' Lehastani ew Rowmenioy*, s. 124.

⁶² O. Garkavec, *Кыпчакское пис'менное наследие*, s. 662; Поп.: Ö. Schütz, *An Armeno-Kipchak Chronicle on the Polish-Turkish Wars in 1620-1621*, s. 81; L. Alishan, *Kamenic'* [Texte imprimé]: *Taregirk' hayoc' Lehastani ew Rowmenioy*, s. 150.

⁶³ O. Garkavec, *Кыпчакское пис'менное наследие*, s. 617; Поп.: J. Deny, *L'Arméno-Coman et les «Ephémérides» de Kamieniec (1604-1613)*, s. 29; L. Alishan, *Kamenic'* [Texte imprimé]: *Taregirk' hayoc' Lehastani ew Rowmenioy*, s. 69.

⁶⁴ O. Garkavec, *Кыпчакское пис'менное наследие*, s. 643; Цит за: S. Vásáry, *Armeno-Kipchak Parts from the Kamenets Chronicle*, s. 161; L. Alishan, *Kamenic'* [Texte imprimé]: *Taregirk' hayoc' Lehastani ew Rowmenioy*, s. 120.

⁶⁵ O. Garkavec, *Кыпчакское пис'менное наследие*, s. 622; Поп.: J. Deny, *L'Arméno-Coman et les «Ephémérides» de Kamieniec (1604-1613)*, s. 35; L. Alishan, *Kamenic'* [Texte imprimé]: *Taregirk' hayoc' Lehastani ew Rowmenioy*, s. 74.

- ⁶⁶ O. Garkavec, *Кыпчакское пис'менное наследие*, s. 629; Цит за: S. Vásáry, *Armeno-Kipchak Parts from the Kamenets Chronicle*, s.155; L. Alishan, *Kamenic' [Texte imprimé]: Taregirk' hayoc' Lehasani ew Rowmenioy*, s. 99.
- ⁶⁷ O. Garkavec, *Кыпчакское пис'менное наследие*, s. 626; Цит за: S. Vásáry, *Armeno-Kipchak Parts from the Kamenets Chronicle*, s. 153; L. Alishan, *Kamenic' [Texte imprimé]: Taregirk' hayoc' Lehasani ew Rowmenioy*, s. 94.
- ⁶⁸ O. Garkavec, *Кыпчакское пис'менное наследие*, s. 617-618; Поп.: J. Deny, *L'Arméno-Coman et les «Ephémérides» de Kamieniec (1604-1613)*, s. 29; L. Alishan, *Kamenic' [Texte imprimé]: Taregirk' hayoc' Lehasani ew Rowmenioy*, s. 70-71.

References

1. Agop i Aksent Kamenatsi. Kamenetskaya hronika [Agop and Aksent Kamenatsi. Kamenets Chronicle], in «Khotynska viina 1621 roku. Dokumenty, materialy, doslidzhennia», Khotyn, 2011, s. 86-102.
2. Alishan L., Kamenic' [Texte imprimé]: Taregirk' hayoc' Lehasani ew Rowmenioy. [Kamenets-Podolsk (Kaminiec). Annals of the Armenians of Poland and Romania, with authentic documents. Venetik], in «Mxit'arean Hratarakowt'iwn (Մխիթարեան Ռադարակո՞ւտի Գրքերը)», 1896, vol. 1, (XI-276 p.), s. 15-112.
3. Bournoutian G., The travel accounts of Simēon of Poland (Simēon Dpři Lehas'twoy Ughegrut'iwn), Costa Mesa, 2006, 383 s.
4. Bozhko O., Kamenetske armyanskoe letopisanie kak odin iz istochnikov izucheniya istorii ukrainskikh i belorusskikh zemel v XV-XVII stoletiyah [Kamyansets Armenian chronicles as one of the sources for studying the history of Ukrainian and Belarusian lands in the XV-XVII centuries], in «Khudozhestvennaya kultura armyanskikh obshchin na zemlyakh Rechi Pospolitoi», 2013, s. 88-95.
5. Bozhko O., Kamianetska khronika (uryvky) [Kamianets Chronicle (excerpts)], in «Skhidnyi svit», 2015, № 3, s. 126-144.
6. Bozhko O., Khotynska bytva 1621 r. u virmenskykh pysemnykh pamiatkakh XVII st., stvorenykh v Ukraini [The Battle of Khotyn in 1621 in Armenian written monuments of the seventeenth century created in Ukraine], in «Skhidnyi svit», 2012, № 1, s. 36-42.
7. Broomhall S., Early modern emotions. An introduction. London-New York, Routledge, 2017, 386 s.
8. Buiuciu Cr., Camenica, seu Cronica Armenilor din Polonia și Moldova [Camenica, your Chronicle of Armenians in Poland and Moldova], București, 1906, 16 s.
9. Dashkevych Y., Kamianets-Podilskyi u virmenskykh dzherelakh XIV-XV st. [Kamianets-Podilskyi in Armenian sources of the XIV-XV centuries], in «Arkhiv Ukrainy», № 5, 1970, s. 57-66.
10. Garkavec O., *Кыпчакское пис'менное наследие* [The Kypchak written heritage], vol. 2, Almaty, 2017, s. 614-667.
11. Garkavets O., *Kipchaskoe pismennoe nasledie* [Kypchak written heritage], Tom I: Katalog i teksti pamyatnikov armyanskim pismom, Alma-Ata, 2002, 1084 s.
12. Deny J., *L'Arméno-Coman et les «Ephémérides» de Kamieniec (1604-1613)* [Armeno-Coman and Kamieniec's «Ephemerides» (1604-1613)], Wiesbaden, 1957, 96 s.
13. Kamenetskaya hronika [Kamyansets Chronicle], in «Osmanskaya imperiya v pervoi chetverti XVII veka: sbornik dokumentov i materialov» / Uporyad. Kh. M. Ibragimbeili, N. S. Rashba, Moskva, Nauka, 1984, s. 53-71.
14. Kamianetska khronika. Konhrehatsiia virmenskykh mkhitarystiv [Kamianets Chronicle. Congregation of Armenian Mekhitarists], in «Zbirnyk dokumentiv. Kypchatsska chastyna venetsianskoho rukopysu № 1700», URL: <http://armenianhouse.org/grigoryan-varadan/podolia/2-4.html>
15. Kamianetska Khronika skladena Ahopom, dopovnena i prodovzhena yoho ridnym bratom Aksentom: [Frahmenty] [The Kamianets Chronicle was compiled by Hagop, supplemented and continued by his brother Axent: [Fragments]], in «Zhovten», 1985, № 4, s. 95-105.
16. Lekhatsi S., Putevie zametki. Perevod s armyanskogo, predislovie, primechaniya i ukazateli M. O. Darbinyan, Moskva, 1965, 248 s.
17. Mamikonian H. «Simeon Lehasi: A 17th century traveller in the background of his times», in «Rassegna degli Armenisti Italiani», vol. 27, 2017, s. 53-58.
18. Natsionalna biblioteka Frantsii, Paryzh [National Library of France, Paris], URL: <http://www.qypchaq.unesco.kz/Main-En.htm>
19. Pamiętniki o wyprawie chocimskiej r. 1621 Jana hrabi z Ostroroga, Prokopa Zbigniewskiego, Stanisława Lubomirskiego i Jakóba Sobieskiego z rękopismów współczesnych i druków mniej znanych [Memoirs of the Chocimska Expedition r. 1621 by Jan Count of Ostrorog, Prokop Zbigniewski, Stanisław Lubomirski and Jakóba Sobieski from contemporary manuscripts and lesser known prints] / Zebr. Żegota Pauli. Kraków, 1853, 185 s.
20. Rosenwein B., Emotional communities in the early Middle Ages, Ithaca, New York, 2007, 248 s.
21. Schütz Ö., An Armeno-Kipchak Chronicle on the Polish-Turkish Wars in 1620-1621, Budapest, Akademiai Kiado, 1968, 215 s.
22. Schütz Ö., Notes on the Armeno-Kipchak Script and its Historical Background in Aspects of Altaic Civilization / Edited by Denis Sinor in Indiana University, Uralic and Altaic Series, vol. 23, Bloomington / Ind, 1963, s. 145-154.

23. Siruni H. Dj., Mărturii armenesti despre România. Extrase din cronica Armenilor din Camenița. Partea 1 (1430-1611) [Armenian testimonies about Romania. Excerpts from the chronicle of the Armenians of Camenitsa. Part 1 (1430-1611)], in «Memoriile Secțiunii Istorice (Academia Româniă)», s. 3, vol. 17, București, 1935-1936, s. 267-286.
24. Sobieski J., Dyariusz expedycyi tureckiey pod Chocimiem roku [...] 1621 przez [...] Jakuba Sobieskiego [...], kommissarza do traktatu z Turkami [...]. Rękopisy. Ze zbioru Tytusa Działyńskiego [Diary of the Turkish expedition near Chocim in [...] 1621 by [...] Jakub Sobieski [...], commissioner for the treaty with the Turks [...]. Manuscripts. From the collection of Tytus Działyński],
25. URL: <https://www.wbc.poznan.pl/dlibra/publication/496920/edition/464786/content>
26. Stopka K., Die Stadt, in der Polen Deutsche genannt werden. Zwischenethnische Interaktion in Kam'janec' Podil's'kyj [The town where Poles are called Germans. Interethnic interaction in Kam'janec' Podil's'kyj], in «Litauen und Ruthenien: Studien zu einer transkulturellen Kommunikationsregion (15.–18. Jahrhundert) / Lithuania and Ruthenia. Studies of a Transcultural Communication Zone (15th–18th Centuries)», Herausgegeben von / Stefan Rohdewald, David Frick, Stefan Wiederkehr, Harrassowitz Verlag, Wiesbaden, 2007, s. 67-100.
27. Tretiak J., Historia wojny Chocimskiej [History of the Chocim War], Kraków, Krakowska Spółka Wydawnicza, 1921, 246 s.
28. Tretiak J., Historja wojny Chocimskiej [History of the Chocim War], Poznań, Kurpisz powieść historyczna, 2006, 220 s.
29. Tymiv I., Virmenski litopysni dzhherela pro turetsko-tatarski nabihy na Ukrayinu v XVI-XVII st. [Armenian Chronicle Sources About the Turkish-Tatar Raids on Ukraine in the 16-17 Centuries], in «Naukovi zapysky Ternopil'skoho natsionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni Volodymyra Hnatyuka, Seriya: Istoriya», 2014, vyp. 1(1), s. 197-208.
30. Vásáry S., Armeno-Kipchak Parts from the Kamenets Chronicle, in «Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungarica», vol. 22, № 2, 1969, s. 139-189.
31. Vesti iz Valakhii Zeitung aus Walachei. Zapiski nemetskogo ofitsera o Khotinskoy voyne 1621 g. Kak istoricheskiy istochnik [News from Wallachia Zeitung aus Walachei Notes of a German officer on the Khotyn war of 1621 As a historical source] / Pereklad Y. Mytsyk in Voprosy germanskoy istorii. Russko-germanskkiye svyazi i otnosheniya novogo i noveyshego vremeni, Dnepropetrovsk, Dnepropetrovskiy gosudarstvennyy universitet, 1985, s. 123-135.
32. Vesti iz Valakhii Zeitung aus Walachei. Zapiski nemetskogo ofitsera o Khotinskoy voyne 1621 g. [News from Wallachia Zeitung aus Walachei. Notes of a German officer about the Khotyn war of 1621], in «Khotynska viina 1621 roku. Dokumenty, materialy, doslidzhennia», Khotyn, 2011, s. 117-124.